

ДОМЪТ В „DE DOMO SUA AD PONTIFICES ORATIO“ НА ЦИЦЕРОН

Калина Босева

Abstract: Cicero's Palatine house was above all a glowing emblem of his coveted high social status as a consul – an embodiment of his auctoritas and his summa dignitas. When Cicero was reinstated from exile, his main goal became winning back his political influence. The first symbolic step was to restore his image by retaking his property. Cicero's speech "De domo sua ad pontifices oratio" was so passionate in its singleminded pursuit of lost dignity that it became his masterpiece and achieved a seemingly impossible feat. Cicero never managed to regain political power, but he succeeded in winning back his home despite a tremendous obstacle – the house had been already consecrated.

Закупуването на Палатинската къща¹ на Цицерон означавало върха в неговата политическа кариера. Придобиването ѝ било преди всичко символен акт, който отбелязал достигането до онази summa dignitas, към което ораторът се стремил през целия си живот. Макар че бил консул и представител на сенаторското съсловие, Цицерон все пак си оставал с незнатен произход и не бил наистина оптимат. Затова той потърсил външна проява на достигнатото ново обществено положение. След смъртта на баща си оставил на брат си Квинт старата къща в квартал Карини и вложил значителна част от средствата си в закупуването на разкошния си дом на Палатина. За него платил 3 500 000 сестерции и трябвало да вземе немалък заем от Публий Корнелий Сула, племенник на диктатора. Приблизително по същото време Цицерон купил и имението си в Тускулум, което, ако се съди по писмата му до Атик, му носело особена радост. Къщата се намирала на североизточната страна на Палатина и била с изглед към Форума. Тя била в близост до портика на Катул, построен с плячката от войната с кимврите на мястото на някогашния дом на Флак, преди това била притежание на Марк Крас и била построена

---

¹ За Палатинската къща на Цицерон вж.: Cicero 1891, 1–2; Hammond 1970, 234–239; Plutarch 1919, 101–105, 167–171; Forsyth 1867, 131–132, 201–203.

на мястото, на което се намирала къщата на известния трибун Ливий Друз. Според Плутарх Цицерон купил къщата си на Паланина, за да не обременява посетителите си с дълъг път, но тъй като това била една от най-разкошните къщи в Рим и освен това представлявала сериозна финансова инвестиция, може да се предположи, че по-скоро целяла престиж.

Цицерон смятал къщата си за символ на своята *dignitas*, която до голяма степен била спечелена по време на консулството му. Срамът от изгнанието успял сериозно да подкопае престижа му на скоросен консул и оставил и неговата *auctoritas* силно компрометирана. Ако желаел отново да играе решаваща роля в политическия живот на Рим, било от съществено значение да възстанови репутацията си и да премахне позора, свързан с бягството му и отсъствието му от Града. Затова, още докато бил в изгнание, в едно от писмата си до Атик Цицерон се тревожи: *“Какво ще стане с имуществото ми? С дома ми? Ще ми бъдат ли възвърнати? Ако това не може да стане, как аз сам ще мога да се върна?”*² Появяването му пред понтифиците в края на септември 57 г. пр.н.е. било първата възможност да се бори за имуществото си след пристигането си в Рим. Цицерон трябвало да впрегне цялото си ораторско майсторство, за да постигне целта си. По неговите собствени думи *“De domo sua”* е най-добрата му реч, *“diximus apud pontifices pr. Kal. Octobris. Acta res est accurate a nobis et, si umquam in dicendo fuimus aliquid aut etiam si numquam alias fuimus, tum profecto doloris magnitudo vim quandam nobis dicendi dedit. itaque oratio iuventuti nostrae deberi non potest; quam tibi, etiam si non desideras, tamen mittam cito.”* – *“Произнесох реч пред понтифиците в деня преди октомврийските календи, щателно изложих делото си и ако някога в ораторското изкуство съм бил нещо и ако никога не съм бил друго, то сега тъй голямата ми скръб придаде сила на моята реч. Затова не може да не бъде отредена на нашето юношество. На теб, дори да не искаш, скоро ще ти я изпратя.”*³

По-късно в *“За Оратора”* Цицерон ще изтъкне, че превръщането на частния проблем в обществено значим е една от основ-

---

² Цицерон 1983, с. 43.

³ Цицерон 1949, с. 199.

ните характеристики на съвършената реч, което също е показателно за собствената му оценка за *De domo sua*, където разграбването на къщата е приравнено на символно ниво с война срещу държавата⁴.

Речта постигнала целта си, макар първоначално това да изглеждало невъзможно. Тъй като участък, отдаден на боговете, практически не можел да бъде десакрализиран, Цицерон пледирал, че реално той никога не е бил освещаван, поради факта, че лицата които са извършили церемонията, не са били упълномощени за това и са имали нерелигиозни мотиви. Цялото отнето недвижимо имущество било върнато на неговия собственик, а за възстановяването на щетите върху дома му на Палатина му били присъдени 2 000 000 сестерции, 500 000 сестерции за тускуланското имение, 250 000 за имението във Формия. Проведен бил обществен търг за възстановяването на портика на Катул и всичко построено от Клодий било разрушено до основи. Цицерон възстановил достойнството си, имотите си, но никога повече не възвърнал предишното си влияние.

Структура на “*De domo sua*”

Тази реч наистина изпъква сред останалите не само с богатата си реторическа украса, но и с впечатляващото пламенно самохвалство на автора си. Цицерон като че ли е впрегнал всичките си ораторски умения и цялата палитра на латинския език, за да възвеличае сам себе си и заслугите си към държавата. Речта е изградена на диалектичен принцип, а структурата на пръв поглед се губи в безкрайните обвинения и възхвали, но всъщност е сравнително подредена и целенасочена. Може да се отграничи уводът (*exordium*), който представлява обръщение най-напред към съдиите (I, 1, 2, 3), а след това и към основния противник Клодий (II, 3, 4). Следва *narratio*-то (III, 5 – XII, 31), което е отговор на отправените към Цицерон обвинения по повод предложението му да бъдат предоставени извънредни пълномощия на Помпей във връзка с житната криза. Опровергаването на въображаемите противникови нападки е извършено в разпален диалог, наситен с остри, дори груби забележки и иронични възклицания. Почти във всеки абзац има градация, съчетана с анафора, асиндетон или полисиндетон и често антитетично следвана от друга

---

⁴ Цицерон 1992, с. 135–139.

паралелна – едната очерняща противника (в повечето случаи Клодий), другата възхваляваща Помпей или самия Цицерон. Това изложение е рамкирано от 4 и 31 глава, с твърдението за непроменливостта в отношението на понтифиците спрямо оратора. В края на тази част Цицерон сам казва: “*Intellego, pontifices, me plura extra causam dixisse quam aut opinio tulerit aut voluntas mea; sed cum me purgatum vobis esse cuperem, tum etiam vestra in me attente audiendo benignitas provexit orationem meam. Sed hoc compensabo brevitate eius orationis quae pertinet ad ipsam causam cognitionemque vestram;*”⁵ – “Разбирам, понтифици, че изрекох много повече незасягащи делото неща, отколкото е допустимо и отколкото сам исках. Увлякох се в речта си не само от желание да се оневиня пред вас, но и заради благосклонността, която показвате към мен, като ме слушате толкова внимателно. В замяна на това ще бъда по-кратък в тази част от речта си, която се отнася до самия случай, доведен до вашето знание.”

След обещанието за лаконичност следва сравнително подредена и по-ясно структурирана част, която се отнася до осиновяването на Клодий⁶. Незаконността му, което е основният и едва ли не единствен аргумент на оратора, се разглежда от три страни. Най-напред (от XII, 32 до XIV, 38) Цицерон се обръща към колегията на понтифиците, наблюдайки на нарушеното обичайно право и религиозни обреди на родовете – на факта, че Фонтей може да бъде син или внук на Клодий, което идейно и морално обезсмисля осиновяването, следователно то може да има само политическа цел и е просто постановка. Тази част завършва с твърдението:

“*Dixi apud pontifices istam adoptionem nullo decreto huius collegii probatam, contra omne pontificum ius factam pro nihilo esse habendam. Qua sublata intellegis totum tribunatum tuum concidisse.*”⁷ – “Казах пред понтифиците, че осиновяването на Клодий не е одобрено по нито едно постановление на тази колегия, извършено е против всеки закон на понтифиците и трябва да бъде

---

⁵ Cic, *De dom.*, XII, 32.

⁶ За трибунската длъжност и осиновяването на Клодий вж. също: Утченок 1985, 183–191.

⁷ Ibid. XIV, 38.

смятано за нищожно. След като осиновяването бъде отменено разбираш, че е свършено и с цялото ти трибунство.”

Следва обръщение към колегията на авгурите и е разгледан въпросът с внесения при неблагоприятни знамения куриатен закон. След това Цицерон деликатно споменава, че е бил криво разбран от някого (знаем, че става дума за Помпей), който, в качеството си на авгур, в рамките на 3 часа дал ход на осиновяването, при все че по закон за целта се изисквали поне 18 дни. *“Iam intellegis omni genere iuris, quod in sacris, quod in auspiciis, quod in legibus sit, te tribunum plebis non fuisse. At ego hoc totum non sine causa relinquo.”*⁸ – *“Вече разбираш, че според всички видове право, това на свещеноедействията, това на птицегаданията, това на законите, ти не си бил народен трибун. Впрочем аз не без причина няма да разглеждам повече всичко това.”*

От XVI, 42 започва една колоритна доказателствена част, в която се повишава концентрацията на фигурите на речта. Тук практически няма нито един аргумент с юридическа стойност, а една безкрайна добре обработена реторически инвектива срещу Клодий и сподвижниците му и ярка, изпълнена с хиперболи, възхвала на делата на самия Цицерон като негов пълен антипод. Ораторът не се уморява да повтаря отново и отново как е спасил държавата и то не веднъж, а поне два пъти и как самата тя би загинала в негово отсъствие. Така в XXIX, 78, се връща със сарказъм на осиновяването на Клодий от 20-годишния голоброд Фонтей, и се преминава в XXX, 78 в обсъждане на гражданските права, и внесения спрямо Цицерон привилегиум, изгонването му без съд, или по-скоро мъдрото му оттегляне, при все че никога не е бил гонен. Стига се до реторичния център на речта, а именно, дома на Цицерон – абзаците от 100 до 103 са конкретно посветени на моралната стойност на Палатинската къща и на нейното символно значение не само за оратора, но и за цялата държава. От тук до самия край на “De domo sua” Цицерон говори за дома си и привежда и втория аргумент с известна юридическа стойност – неправилната и бутафорна консекрация на парцела, като набляга на неопитността на понтифекса и роднинската му връзка с Клодий, която внася силен субективизъм в цялото начинание. Тази

---

⁸ Ibid. XVI, 42.

част обаче е в много по-голяма степен поредното афектирано подигравателно обвинение срещу бившия трибун, отколкото ясна аргументация във връзка със случая. В заключение в 147 глава речта завършва с обръщение към понтифиците с молба за връщането на Цицерон в дома му като единствено възможен начин за възстановяването на правата му след позорното изгнание.

Domus и връзките му с Dignitas и Auctoritas

Безспорно една от най-използваните фигури в цялата реч е градацията, въвеждащите я асиндетони, полисиндетони и анафори я издигат не само смислово, но и интонационно, с което създават непрекъснато натрупващо се напрежение и патос. Една от разпространените метафори, свързани с дома, се повтаря под формата на градация на 4 места в произведението с известна вариация. Първо се появява в увода в обръщението към понтифиците:

“Quod si ullo tempore magna causa in sacerdotum populi Romani iudicio ac potestate versata est, haec profecto tanta est ut omnis rei publicae dignitas, omnium civium salus, vita, libertas, arae, foci, di penates, bona, fortunae, domicilia vestrae sapientiae, fidei, potestati commissa creditaque esse videantur.” – “И ако някога голямо дело е било поставяно във властта и преценката на жреците на римския народ, то това дело без съмнение е толкова значимо, че цялото достойнство на държавата, благополучието на всички граждани, животът им, свободата им, олтарите, огнищата, пенатите, имуществата, богатствата и домовете се оказват предоставени и поверени на вашата мъдрост, честност и власт.”

Проблемът който ще се разглежда оттук насетне се генерализира, още преди да бъде реално поставен. Сякаш домът на Цицерон ще се отнася до всички граждани, бидейки олицетворение на държавата. Отнемането му ще бъде оставяне на тежко престъпление без наказание, което, стане ли веднъж прецедент, може да сполети всеки друг римски гражданин. Именно затова връщането на дома на собственика му е от общодържавно значение.

Следващата градация от този тип се появява чак в 106, където вече явно е изказана заплахата, грозяща всеки един поотделно:

---

⁹ Ibid. I, 1.

“...vestrum sedis, aras, focos, deos penatis subiectos esse libidini tribuniciae?”¹⁰ – “...вашиите храмове, олтари, огнища и пенати да бъдат покорени на необузданото поведение на един бивш трибун?”

Нещата продължават да са изказани в общ план, така сякаш не става дума за конкретна къща, а за принципен въпрос, засягащ цялата общност.

След това Цицерон разсъждава за свещените аспекти на дома: “*Quid est sanctius, quid omni religione munitius quam domus unius cuiusque civium? Hic arae sunt, hic foci, hic di penates, hic sacra, religiones, caerimoniae continentur; hoc perfugium est ita sanctum omnibus ut inde abripi neminem fas sit.*”¹¹ – “Кое е по-свещено, кое е по-укрепено от всяка религия от дома на всеки един от гражданите? Тук са олтарите, огнищата, пенатите, свещеностите, тук се извършват религиозните обреди и задължения. Това убежище е така свещено за всички, че би било престъпление да изтръгнеш някого оттам.”

Тук домът е дефиниран като висша религиозна ценност, като средище на родовите обичаи, това, което поддържа устоите на римската държавност.

Тези градации намират своята кулминация в конкретната молба за възстановяването на Цицерон – това е частното, което би рефлектирало върху общото. Това е и върхът на цялата реч. “*Hic est enim reditus, pontifices, haec restitutio in domo, in sedibus, in aris, in focis, in dis penatibus recipiendis; quorum si iste suis sceleratissimis manibus tecta sedisque convellit, ducibusque consulibus tamquam urbe capta hanc unam domum quasi acerrimi propugnatoris sibi delendam putavit, iam illi di penates ac familiares mei per vos in team domum tecum erunt restituti.*”¹² – “Защото, понтифици, това е завръщане, възстановяване у дома, при храмовете, олтарите, огнищата, при получените обратно пенати. Ако този мъж изтръгне със своите престъпни ръце и под предводителството на консулите покриви и жилища, сякаш градът е превзет, и смята, че този единствен дом трябва да бъде унищожен от

---

¹⁰ Ibid. XL, 106

¹¹ Ibid. XLI, 109

¹² Ibid. LVI, 143

него, сякаш е на най-върлия му защитник, все пак семейните ми пенати ще бъдат върнати чрез вас в дома ми заедно с мен.”

За да бележи понятието “къща, дом”, Цицерон си служи не само с думата *domus*, която се среща общо 58 пъти в речта, от които 13 в съчетание с *meus* (55, 55, 69, 100x2, 101, 102, 107, 108, 110, 112, 113, 143), но използва и *aedes* (46 пъти, от които 10 в съчетание с *meus*: 51, 62, 69, 81, 100, 107, 116x2, 128x2), *tectum* (8 пъти: 60, 61, 78, 80, 98, 116, 140, 146), *domicilium* (3 пъти: 1, 127, 128). Общо 23-те употреби на съчетание със значение “моя дом” стилистически имат емфатична функция, като непрекъснато препращат към собствеността на Цицерон. Те се съчетават с изразите със значение “възстановяване на предишното достойнство”, “връщане на моето достойнство”, “моето влияние”, като изграждат логическа препратка на базата на местоимението между дома, влиянието и достойнството на Цицерон.

За храм е използвана предимно думата *templum*, тя се среща 17 пъти: в глави 5, 7, 11 (храм на Конкордия), 14 (храм на Юпитер), 54 (Храм на Кастор), 107 (по-общо храмове на боговете), 110 (Храм на Кастор), 119 (употребена заедно с *delubrum*), 121, 121, 128, 131, 140 (употребена заедно с *tecta*), 141 (среща се два пъти в абзаца), 144 (употребена заедно с *delubrum*), 145. На едно място е употребено самостоятелно *delubrum* (132), *templum* е използвано само веднъж в смисъла на пространството, в което се извършва гаданието – 137. В значение на храм се използва и *aedes*: 54 (Храм на Кастор), 101 (Храм на Телус) и умалителното *aediculum* в 136, като Цицерон играе с променливото значение на тази дума, когато описва бутафорното осветяване на дома си, и я използва в множествено число, със значението “къща” там, където най-силно иска да подчертае, че това не е и не може да бъде храм, и казва:

*“Eodemque consilio M. Bibuli, fortissimi viri, senatus sententiam secutus est, ut vos de mea domo statueretis, non quo dubitaret, quin ab isto nihil legibus, nihil religionibus, nihil iure esset actum, sed ne quis oreretur aliquando in tanta ubertate improborum, qui in meis aedibus aliquam religionem residere diceret.”*¹³ – “Със същото намерение сенатът последва мнението на тъй смелия мъж Марк Бибул вие да се произнесете за моя дом, не понеже се съмнява-

---

¹³ Ibid., XXVI, 69

ше, че всичко, извършено от Клодий, е против законите, против религиозните обичаи, против правото, а за да не се появи някога сред това множество от безчестни хора някой, който да каже, че в моята къща е останала някаква святост.”

Цицерон зрелищно описва разграбването и разрушаването на къщата си като война сякаш срещу вражеска крепост: “*sed ut hostium urbes, nec omnium hostium, verum eorum quibuscum acerbum bellum internecivumque suscepimus, non praeda adducti sed odio solemus excindere, quod, in quos propter eorum crudelitatem inflammatae mentes nostrae fuerunt, cum horum etiam tectis et sedibus residere aliquod bellum semper videtur*¹⁴” – “водени не от желание за плячка, а от омраза, имаме обичай да разрушаваме градовете на враговете си, и то не на всички врагове, а на тези, с които сме започнали горчива и убийствена война, понеже изглежда, че, след като заради тяхната жестокост духовете ни са пламнали срещу им, някаква война винаги тлее дори срещу домовете и местообитанията им.”. Именно в този контекст Клодий, разрушителят на дома, е разпознат като враг (*hostis*) на държавата (в 101 и 102 абзац). Това превръща личната вражда в държавен конфликт, а къщата – в трофей от тази битка и в контекста на града, изпълнен с физически свидетелства за военните и политически постижения, религиозните институции и славата на предишните поколения, Цицерон разполага къщата си в тази по-широка символна система, като я поставя наравно ту с паметници, ту с гробници, все в ролята им на пазители на паметта за следващите поколения: “*Nam si vos me in meis aedibus conlocatis... video me plane ac sentio restitutum; sin mea domus non modo mihi non redditur, sed etiam monumentum praebet inimico doloris mei, sceleris sui, publicae calamitatis, quis erit qui hunc redditum potius quam poenam sempiternam putet? In conspectu prope totius urbis domus est mea, pontifices; in qua si manet illud non monumentum virtutis, sed sepulcrum inimico nomine inscriptum, demigrandum potius aliquo est quam habitandum in ea urbe in qua tropaea de me et de re publica videam constituta.*¹⁵” – “Понеже ако ме поставите на мястото ми в моя дом... – то аз

---

¹⁴ Ibid., XXIII, 61.

¹⁵ Ibid., XXXVII, 100.

ясно ще видя и разбере, че съм върнат обратно. А ако моят дом не само не ми бъде върнат, но и послужи на моя противник за паметник на моята мъка, за неговото престъпление и за всеобщото нещастие, кой тогава ще смята това за завръщане, а не за вечно страдание? Понтифици, моят дом е пред погледа на почти целия град! Ако в него остане не онзи паметник на доблестта, а надгробна плоча, белязана от името на неприятеля ми, то аз по-скоро трябва да се преселя другаде, отколкото да живея в този град, в който ще виждам издигнати трофеи за мен и за държавата.”

Ако домът бъде върнат на Цицерон, той ще функционира като свидетелство за социалното и политическото му влияние, за благополучието на семейството му, за религиозната му почтеност. От друга страна, ако къщата остане под контрола на Клодий, тя ще бъде паметник на страданието на Цицерон, на престъплението на неговия враг, което е бедствие за Републиката. Ораторът внушава, че чрез оставянето на къщата в ръцете на Клодий, понтифиците в действителност ще одобрят неговите незаконни действия, неговата неморалност, неговата враждебност към държавата.

Цицерон си служи с понятията *dignitas* и *auctoritas* като фин емоционален аргумент за връщането на дома му. В цялото си изложение той заплита различни техни аспекти и ги свързва с дома в символен план, а него постепенно издига до емоционалното равнище на родината.

Dignitas може да означава достойнство, високо положение, благородна външност, великолепие, но то включва в себе си не само абстрактната идея, но и имуществото, притежанието, като две свързани части, формиращи влиянието на даден човек. Среца се 38 пъти в речта. Може да изразява външния вид на човека, осанката, походката, облеклото, може да се отнася до великолепието на дом или град, може да бележи достойна постъпка. Цицерон говори за *dignitas* на своите съюзници и на положителните примери, които дава в изложението на речта си, от друга страна става дума и за неговата собствена *dignitas*, която от най-велика (*summa*) по време на консулството му, сякаш е предадена, потъпкана и отнета, за да бъде възстановена в още по-голяма при неговото завръщане. Тя може да има количествен аспект, да се измерва в числото на събралите се на Марсово поле хора,

които искат възстановяването на Цицерон, може да има и качествено измерение, в различните съсловия и отделни хора, събрали се там.

*“Ille vero dies qui fuit, cum te, P. Lentule, legem de me ferente populus Romanus ipse vidit sensitque, quantus et quanta dignitate esset! Constat enim nullis umquam comitiis campum Martium tanta celebritate, tanto splendore omnis generis hominum, aetatum, ordinum floruisse.”*¹⁶ – “А какъв беше онзи ден, когато ти, Публий Лентуле, като внесе закон за мен, самият римски народ видя и почувства колко велик беше този човек и с какво достойнство! Понеже е добре известно, че никога преди, при никое събрание Марсово поле не е разцъфтявало с такава многолюдност, с такъв блясък на всички човешки родове, на всички възрасти и съсловия.”

Домът е част от тази *dignitas* и без него тя не може да бъде възстановена, тя ще загуби фасадата си, материалния си израз, понятието няма да бъде завършено. За това чрез подчертаване на достойнствата на съюзниците, сената и римския народ, Цицерон заплита морална аргументативна мрежа около дома си, а афектираното му самохвалство е не само отговор на нанесената обида, а и стремеж към излагане на толкова големи заслуги, на които не би могъл да отговаря, да подобава друг дом.

Понятието *auctoritas* може да означава валидност, гаранция, поръчителство, значение, влияние, тежест, авторитет, воля, решение, заповед, пълномощно. Среща се 34 пъти в речта. *Auctoritas* се използва и в юридически аспект, като решение, постановление и законна сила, като например се отнася до всички институции, към които се обръща Цицерон, към сената, колегията на понтифиците, авгурите, но се употребява и в по-неформален план – относно отделни лица и тяхното личностно влияние в политиката. Това е понятието, с което е изразено решението на сената, погубило съзаклятниците – с други думи *auctoritas* на сената праща Цицерон в изгнание, но отново тя трябва да го върне и трябва да възстанови неговата собствена *auctoritas*, като го постави в дома му.

Речта постига целта си, въпреки че основна част от аргументите ѝ са просто брилянтно езиково оркестрирани нападки. Целият

---

¹⁶ Ibid., XXVIII, 75

живот на Цицерон минава в стремеж към показност, към слава и влияние, към онова, което ще остави у поколенията достойния спомен за великите му дела. Тази реч за него е идеалната възможност да остави отпечатъка на своето тщеславие, колкото по-черен е образът на противниците му, толкова по-сияен става неговият собствен. Въпреки очевидните хиперболи и реално недостатъчно точно и ясно изложените аргументи, речта наистина е неговият шедьовър – това е портретът, който винаги е искал да си нарисува, а домът му е само повод да се бори с цялото си майсторство за своя имидж.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Cicero 1891:** Cicero. The orations of Marcus Tullius Cicero, literally translated by C. D. Yonge, B. A. London, 1891.

2. **Cicero 1911:** Cicero. De domo sua, M. Tulli Ciceronis, scripta quae manserunt omnia, recognovit, C. F. W. Mueller, Partis II vol. II, editio stereotypa, MCMXI, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri.

3. **Forsyth 1867:** Forsyth. William, Life of Marcus Tullius Cicero, London, 1867.

4. **Hammond 1970:** The Oxford classical dictionary, by N. G. L. Hammond and H. H. Scullard, second edition, Oxford, 1970.

5. **Plutarch 1919:** Plutarch. The Parallel Lives, In: Vol. VII of the Loeb Classical Library edition, 1919.

6. **Утченко 1985:** Утченко, Сергей Л. Цицерон и неговата епоха, прев. Е. Калудиев и Л. Б. Павлов, София, 1985.

7. **Цицерон 1949:** Цицерон, Марк Тулий. Письма, прев. В.О. Горенштейн. Т. I. Москва-Ленинград, 1949.

8. **Цицерон 1983:** Цицерон. Избрани писма, прев. Недялка Георгиева, София, 1983.

9. **Цицерон 1992:** Цицерон. За оратора, съст. Исак Паси, София, 1992.

10. **Цицерон 2004:** Цицерон, Марк Тулий. Реч в защита на моя дом пред колегията на понтифиците 1-76, прев. Калина Босева, дипломна работа към НГДЕК, София, 2004.

11. **Цицерон 2004:** Цицерон, Марк Тулий. Реч в защита на моя дом пред колегията на понтифиците 77-147, прев. Цветомира Тодорова, дипломна работа към НГДЕК, София, 2004.